

De reactie van dokters op De Toverberg

Arko Oderwald

In de twaalf jaar dat Thomas Mann schreef aan *De Toverberg* bezocht hij vele dokters, ziekenhuizen, operatiekamers en röntgenkamers. Hij las vele medische boeken om zijn hoofdstuk over die boeken, gelezen door Hans Castorp, te kunnen schrijven. Zijn medische voorbereiding voor de roman was indrukwekkend. Hij was dan ook zeer benieuwd hoe de roman door medici ontvangen zou worden. Dat viel in het begin tegen. Niet de beschrijving van de tuberculose en alles wat daar mee samenhangt, maar de wijze waarop de artsen en de staf werden beschreven, stuitte tegen de borst. De arts Alexander Prüssian zegt daarover in 1925

In de wereld van fictie is er waarschijnlijk geen parallel voor een tweedelige roman die grotendeels één specifieke ziekte en het verloop ervan behandelt met zo'n overvloed aan technische termen. Dit gebeurt op zo'n duidelijke en bevooroordeelde manier dat, gezien het extreem brede lezerspubliek en de gerenommeerde artistieke reputatie van de auteur, de medische gemeenschap verplicht is om een standpunt in te nemen.

Op zich is deze reactie merkwaardig, want Prüssian had zelf in 1920 verslag gedaan over de psychologische aspecten van TBC en van het sanatoriumleven. Maar daar ging het Prüssian niet om, hij valt over de negatieve beschrijving van de dokters.

Het tweede punt waar men over viel was het door Mann beschreven verdienmodel van het sanatorium, dat vooral steunde op het gemak waarmee mensen ziek werden verklaard, in de hoop dat ze langere tijd bleven in het sanatorium.

Er waren echter ook dokters die het voor Mann opnamen en met name wezen op de meestal door dokters veronachtzaamde psychologische

effecten. Mann spaarde overigens naast de dokters ook de patiënten niet in zijn beschrijvingen, dat blijft merkwaardig genoeg vaak onderbelicht.

Ondanks de kritiek van deze artsen spreekt een andere arts in 1927 in een rede over 'de toverberg-ziekte', waarmee deze psychologische aspecten worden bedoeld. Je zou kunnen zeggen dat dit een verandering inluidde in de medische receptie van *De Toverberg*, want sindsdien is er steeds minder sprake van een verkettering van de roman door artsen en zou je zelfs kunnen zeggen dat die verkettering sinds de jaren zestig van de vorige eeuw is omgeslagen in verering. Zeker nu we het sanatorium beschouwen als een relikwie uit het verleden, en TBC een gewone en te genezen ziekte is geworden.

Hieronder staat een van de medische reacties afgedrukt, afkomstig van de arts dr. Schelenz in het *Deutsche Medizinische Wochenschrift* van 15 Mei 1925, waarin de kritiek van artsenzijde prangend onder woorden wordt gebracht. Dat roept de vraag op hoe Thomas Mann reageerde op deze kritiek, die hem zeker raakte. Zijn reactie, ook afgedrukt in hetzelfde tijdschrift staat na het artikel van dr. Schelenz. Het artikel spreekt voor zichzelf. De verdediging is dat de roman geheel geschreven is in de geest van de geneeskunde, een discipline waar Mann, naast muziek, veel affiniteit mee voelde. Maar een kleine anekdote uit 1927, als de rook al wat is opgetrokken, spreekt boekdelen over hoe Thomas Mann in deze discussie stond. In een brief aan zijn Engelse vertaalster schrijft hij:

Een Engelsman komt aan in Davos en zijn eerste vraag is: "Waar is het Duitse sanatorium van Dr. Mann?" Is dat niet hartverwarmend?

Literatuur

Prüssian, Alexander. 'Der Zauberberg'. *Münchener Medizinische Wochenschrift* (1925): 696–7.

Herwig, Malte. Framing the 'Magic Mountain Malady': the Reception of Thomas Mann's *The Magic Mountain* in the Medical Community, 1924–2000. In: George Sebastian Rousseau, Miranda Gill, David Haycock, Malte Herwig (Eds). *Framing and Imagining Disease in Cultural History*. London: Palgrave Macmillan, 2003.

Virchow, C., 80 Jahre "Der Zauberberg". Über die Reaktion der Ärzte auf den Roman Thomas Manns. *Pneumologie* 2004; 58: 791–802.

Thomas Mann: "De Toverberg" vanuit het perspectief van de tuberculosearts.

Dr. Schelenz in Trebschen (district Züllichau).

De psyche van de tuberculosepatiënt is iets apart. Het volledig herkennen en evalueren ervan is naar mijn mening een bijna onmogelijke taak, omdat het net zo veranderlijk is als het verloop van tuberculose zelf. De bestudering van het mentale gedrag van onze tuberculosepatiënten is een taak die veel te weinig artsen op zich nemen. In de klinieken klagen ze alleen maar over het gedrag van de patiënten, zonder een nauwkeuriger onderscheid te maken tussen de verschillende geestestoestanden. In de meeste gevallen zal de arts zich beperken tot het stilstaan bij het onaangepaste gedrag van zijn patiënten, zonder zich ooit te realiseren om wat voor gedrag het gaat en hoe en of het veranderd zou kunnen worden.

Elke sanatoriumarts weet hoe moeilijk het is om patiënten zodanig in hun houding te begeleiden dat het genezingsproces succesvol verloopt. Maar al te zelden staan patiënten vanaf het begin open voor instructies; in de meeste gevallen beschouwen ze elke indicatie van de ernst van hun ziekte als een overdrijving van de behandelend arts en keren ze, ten minste zodra ze uit het sanatorium zijn ontslagen, terug naar hun ondoordachte leven. Slechts enkelen laten zich overtuigen dat hun herstel afhangt van een zekere zelfkennis en dat alleen de uiterste energie en de wil om beter te worden hen dichter bij genezing zal brengen.

Thomas Mann, de bekende auteur van

Buddenbrooks, heeft onlangs een tweedelige roman gepubliceerd waaraan hij de titel *De Toverberg* heeft gegeven. Terwijl de ene criticus de roman bestempelt als de belangrijkste roman van onze tijd, die een plaats verdient tussen de beste literaire werken ter wereld en die het waard is om elk jaar opnieuw gelezen te worden, zijn andere critici niet zo uitbundig, tenminste niet wat betreft de schildering van de personages. Het sterke verlangen van de auteur om zijn tijdgenoten een spiegel voor te houden wordt onvoorwaardelijk erkend, maar het is niet alleen vanuit literair oogpunt dat deze roman voor artsen interessant is. Er staat zo veel in dat medisch gezien tot nadenken stemt dat zelfs de literair minder geschoolde artsen, en vooral diegenen die betrokken zijn bij de bestrijding van tuberculose, geïnteresseerd zouden moeten zijn in het boek.

Mann plaatst zijn roman in Davos in een internationaal eersteklas sanatorium en brengt de held, een jonge Hamburgse koopman, daarheen wanneer hij zijn neef die aan tuberculose lijdt wil bezoeken.

Het is de auteur zeker gelukt om de geestestoestand van de tuberculosepatiënt te beschrijven. Het zou interessant zijn om de vraag te beantwoorden waar Mann zijn studie gemaakt heeft, of hij misschien zelf ooit een bewoner van een sanatorium is geweest of dat hij zich door de beschrijvingen van derden in de schoenen van de sanatoriumpatiënten heeft kunnen verplaatsen. Als Mann zelf sanatoriumpatiënt was, verdient zijn kritiek, die hij min of meer uitte op het gedrag van mensen met tuberculose, de hoogste erkenning.

Mann beschrijft hoe de patiënten zich geenszins bewust zijn en niet bewust willen zijn van de ziekte-toestand waarin ze zich bevinden, hoe ze op elk moment geneigd zijn om disciplinaire overtredingen te begaan achter de rug van hun artsen om, hoe ze er niet voor terugdeinzen om de arts te bedriegen door valse temperatuurregistraties te maken en hoe de ziekte en het sanatoriumleven de enige dingen zijn die de gedachten in een instelling bewegen en die sommige patiënten zeker tot hun dwaze gedrag brengen.

Het institutionele jargon, waarin alleen wordt gesproken over de "blauwe Heinrich" en de longfluiters, wordt zeer nauwkeurig weergegeven.

Blauwe Heinrich. Sputumpotje.
Bron: <https://museumrotterdam.nl/ontdek/blauwe-heinrich>

Er wordt veel ruimte gegeven aan seksuele toenaderingen. Het cynisme dat eigen is aan sanatoriumpatiënten en mensen die al jaren ziek zijn, samen met een begrijpelijk fatalisme, verschijnt op meer dan één plaats in het boek. Leven en dood horen in de sanatoria zo dicht bij elkaar dat de zieke die al jaren in zo'n inrichting verblijft, volledig vergeet dat het ook anders kan en dat de doodsklok ook verrassend snel voor hem kan gaan luiden. Manns beschrijving doet onwillekeurig denken aan de reisbrief uit Davos (Alexander Prüssian. *Münchner Medizinische Wochenschrift* (1920): 67 en 939), die enkele jaren geleden op vergelijkbare wijze de botte, onaantrekkelijke omstandigheden van dit internationale kuuroord belichtte.

Of Manns portrettering van de dokters en verpleegsters geslaagd is, valt zeker te betwisten, en ik zie het als mijn plicht om me vooral uit te spreken tegen de portrettering van de zusters. Al aan het begin van het boek krijgen de protestantse zusters een onaangename klap in vergelijking met de katholieke zusters, die alleen geschikt is om leken – die de voornaamste doelgroep van dit boek zijn – tegen de zusters te beïnvloeden. De beschrijving van de verpleegsters aan het sterfbed is naar mijn mening net zo ongelukkig als de portrettering van de dokter, die extreem nonchalant is in zijn toon. Iedere kenner en

beoordelaar van sanatoria, ongeacht van welk type ze zijn, zal het met mij eens zijn dat verplegend personeel dat zich zo gedraagt nooit door de artsen zou worden geduld. Ik kan me niet voorstellen dat artsen zoals de twee die in de roman worden beschreven in een sanatorium zouden kunnen werken en getolereerd zouden worden. Verpleegster en arts worden opgevoerd als onmogelijke types.

De beschrijving van de locatie en het personeel is hier en daar zeker correct, maar of ze nodig was, valt vanuit medisch oogpunt ernstig te betwijfelen. Het moet natuurlijk aan de schrijver worden overgelaten om kritiek op zijn werk toe te laten waar hij dat wil, en vanuit medisch oogpunt is er geen reden om het niet met de schrijver eens te zijn; vergeet echter niet dat deze roman zeker aanzienlijke schade aanricht. Ik zie de schade in het feit dat het niet-medische lezerspubliek uit deze roman een volkomen verkeerd beeld zal krijgen van sanatoria en het innerlijke leven in deze sanatoria. We hebben niets te verbergen over de werking van de sanatoria, en toch is het niet gewenst dat leken ons en onze zieke mensen bekritisieren.

Naar mijn mening zal het serieuze werk van de sanatoria enigszins in gevaar worden gebracht door deze beschrijvingen van Mann, en er zullen zeker veel ouders zijn die het moeilijk vinden om hun opgroeiende kind toe te vertrouwen aan een sanatorium op basis van deze roman. Het is twijfelachtig of onze bevolking hier iets aan heeft in een tijd waarin tuberculose onze jeugd meer dan ooit bedreigt. We moeten bijvoorbeeld niet de illusie hebben dat de roman niet genoeg gelezen zal worden: er is zoveel over het boek geschreven in de kranten en tijdschriften, en Thomas Mann las zelf voor uit zijn werk in Berlijn, dat er binnen een paar weken meer dan 20.000 exemplaren van het boek verkocht waren. En juist omdat Mann een omgeving portretteert die de meeste leken onbekend is, zal menig lezer ondanks de 1200 pagina's naar het boek grijpen en de langdradige dialogen overslaan om zich te laven aan de beschrijving van het leven ter plekke. Laten we hopen dat de medische schade die het boek aanricht niet te groot zal zijn.

Oorspronkelijk verschenen in het *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 15 Mei 1925, 831 – 832. Vertaling Arko Oderwald en David van den Akker.

**De geest van de geneeskunde:
Open brief aan de uitgever van het
*Deutschen Medizinischen Wochenschrift***

Thomas Mann

Bedankt voor uw brief van de zestiende van deze maand en voor uw informatie over de kritische opmerkingen die artsen over mijn roman *De Toverberg* hebben gemaakt! Het is heel waardevol voor mij om deze opmerkingen in handen te hebben, waar ik eerder alleen maar van gehoord had en waarvan ik me geen duidelijk beeld had kunnen vormen.

Het is niet aan mij om mijn verhaal te verdedigen tegenover deze deskundige uiteenzettingen en twijfels, die overigens niet zozeer gericht zijn tegen de waarheid van mijn beschrijvingen als wel tegen de consequenties ervan. Laat anderen het maar zeggen, denk ik; en mijn boek heeft al veel steun gekregen uit andere, ook medische hoek, zowel privé als publiekelijk; waarbij ik vooral denk aan de opvallend moedige opmerkingen van Dr. Margarethe Levy (Berlijn). Zij werd door het *Deutsche Medizinische Wochenschrift* loyaal toegestaan te verklaren dat de kritiek in de roman op de realiteit van het luxe longsanatorium maar al te geslaagd en gerechtvaardigd was in haar ervaring als patiënt en arts, en dat het boek een zeer serieus beroep doet op het geweten van artsen om hun patiënten te beschermen tegen de psychologisch schadelijke invloed van deze omgeving. Ik ben ook dankbaar haar verzoek aan artsen te herhalen om de roman niet als een aanval op hen te zien, maar als een herinnering om te herkennen en te begrijpen.

Wat me echter een beetje verontrustte in de opmerkingen van deze dappere en deskundige vrouw, was de manier waarop ze op luchtige wijze, en alsof het de normaalste zaak van de wereld was, een personage in de roman, de hoofdarts Hofrat Behrens, vereenzelvigde met een longspecialist “die ver buiten Davos bekend is”. Er zijn zoveel lasterlijke sprookjes, zoveel operettefantasieën en insinuaties in omloop over mijn manier om mensen te observeren en uit te buiten, dat ik het benoemen van nog meer van zulke legendes buitengewoon onwelkom vind. Ik ben in mijn leven nooit zo’n ruwe en primitieve “waarnemer” geweest. Als Hofrat Behrens helemaal niet het cynische monster is dat de critici van het *Deutsche en Münchener Medizinische*

Wochenschrift van hem maken, maar als hij zelfs in zijn melancholisch-verwaande fantasie een van de sympathiekste personages in het boek is, dan ben ik het niet alleen aan mezelf verplicht om te verklaren dat de relatie tussen dit personage in mijn roman en de “bekende specialist uit Davos”, als die al bestaat, in ieder geval uiterst oppervlakkig is.

Het zou waarschijnlijk indiscreet en zelfs denigrerend zijn om te spreken over de persoonlijke erkenning die ik uit medische hoek heb ontvangen. Niettemin, het is een feit dat een zeer belangrijk iemand in de medische beroepsgroep, een hoogleraar van een beroemde universiteit, zo ingenomen was met het lezen van *De Toverberg* dat hij er een lezing over gaf aan zijn studenten.

Het feit dat hij zo gecharmeerd was van de roman dat hij er een lezing over gaf aan zijn studenten is niet de enige reden waarom ik geneigd ben aan te nemen dat de uitspraken van Dr. Schelenz en Dr. Prüssian geen volledig juist beeld geven van de ontvangst die mijn roman in de medische wereld heeft gevonden. Er zijn immers verbindingen, overlappingsen tussen deze wereld en de puur literaire. De geneeskunde heeft een leerling en zoon op wie ze terecht trots mag zijn, een poëtische afstammeling die als dichter zijn medische afkomst niet kan verloochenen: Dr. Arthur Schnitzler in Wenen. Welnu, ik heb uit zijn mond vernomen dat hij *De Toverberg* las als arts, samen met een andere arts, en ik heb hem uitspraken over het boek horen doen die mij sterken in mijn oordeel over de beschuldigingen en bedenkingen van deze gespecialiseerde critici.

Ik geef toe dat het een moeilijke zaak is. De roman, *De Toverberg*, heeft een sociaal-kritische achtergrond, en aangezien deze achtergrond ook medisch is, de wereld van het luxe sanatorium in het hooggebergte, waarin de kapitalistische maatschappij van het vooroorlogse Europa weerspiegeld wordt, lag het voor de hand dat sommige critici, gehypnotiseerd door de medische achtergrond, in de roman niets anders zagen dan de sanatoriumroman, de tuberculoseroman. Vervolgens concludeerden ze ten onrechte dat het boek puur uit effectbejag was geschreven - alsof het een soort medische tegenhanger was van Upton Sinclairs epische ontmaskering van het slachthuis van Chicago*.

Het misverstand zit vol ironie. Want literatuurcritici weten maar al te goed dat

maatschappijkritiek niet een van mijn passies is en dus ook niet een van mijn sterke punten, en dat het slechts toevallig en incidenteel in dit werk is terechtgekomen, als een bijproduct. De eigenlijke motieven van mijn schrijven zijn nogal zondig-individualistisch, dat wil zeggen van metafysische, morele, pedagogische, kortom meer wereldse aard, - zoals overal, dus ook in *De Toverberg*, dat volgens sociaal-maatschappelijke en zelfs socialistische critici (Julius Bab) lijdt onder een zeer teleurstellend gebrek aan sociaal pathos.

Men moet van mij geen herroeping eisen. Het zou laf zijn om mijn ervaringen te ontkennen, en degenen die deze in stilte met me deelden en me bedankten voor het ter sprake brengen ervan, zouden me er terecht om minachten. Ik beschouw de artistieke kritiek die mijn roman levert op een reëel maatschappelijk fenomeen als juist, gerechtvaardigd, zelfs verdienstelijk. Want ik ben me bewust van de morele gevaren waarmee deze wonderlijke Hörselberg** de jeugd bedreigt (en tuberculose is een jeugdziekte), en geen zinnige dokter ontkent ze. Maar ik ben ervan overtuigd dat de hoofdarts Dr. Schelenz zich volledig vergist in zijn overtuiging dat mensen het boek lezen omwille van deze - in zijn ogen schadelijke - kritiek, dat ze “door de lange dialogen vliegen om zich met sensationeel plezier over te geven aan de beschrijving van het leven in het heiligdom”. Echt, ik kan hem geruststellen. *De Toverberg* dankt zijn succes in de eerste plaats aan wat de arts Levy onbevooroordeeld de levenskracht en vitaliteit van de personages noemt. Hij dankt het in de eerste plaats aan zijn spirituele thema's en problemen, die vijftien jaar geleden in Duitsland onmogelijk zouden zijn geweest om op te lossen, maar die na allerlei verontrustende gebeurtenissen vandaag op ieders zenuwen werken. En hij dankt het juist niet aan de schandalige onthullingen over de “innerlijke werking” van sanatoria in het hooggebergte.

Een deel van het probleem is wat een criticus het web van gedachten over leven en dood, gezondheid en ziekte heeft genoemd. Daar kom ik op als de man van het *Münchener Medizinische Wochenschrift* klaagt dat ik een inferno heb geschilderd dat, in tegenstelling tot dat van mijn grote middeleeuwse voorganger, elk ethisch pathos mist. Vreemd! Sommige literaire critici hebben me ongeduldig aangeraden om me eindelijk te bezinnen op mijn kunstenaarschap, in plaats van nog langer te worstelen met morele

kwesties van menselijkheid - en deze dokter ziet niets anders dan artistieke wreedheid en kilheid. Hij verwijt me een gebrek aan “christelijk respect voor het einde”, waar mevrouw Chauchat het over heeft - hij heeft niet door dat de houding die hij met zulke woorden aan de kaak stelt juist het “ethische pathos” van het boek is, wat natuurlijk ook niet voor de hand ligt.

Nogmaals vreemd! Het hele opvoedingsproces dat de jonge held van mijn verhaal doormaakt - deze medische lezer is er onberoerd door gebleven. Want dit is een corrigerend proces, het proces van de voortschrijdende desillusie van een godvrezende jongeman over ziekte en dood. Dr. Prüssian keurt deze opvoeding en de gevolgen ervan af - en uiteraard, hoe kan het ook anders? Immers, is de dood ooit eerder in de literatuur of de kunst uitgebeeld als een komische figuur?

Dat gebeurt hier zeker. Want dit boek, dat de ambitie heeft een Europees boek te zijn, is een boek van goede wil en intenties. Het is een boek dat afscheid neemt van veel dierbaars, van veel gevaarlijke sympathie, betovering en verleiding, waartoe de Europese ziel geneigd was en is. Het is een boek dat, alles bij elkaar, slechts een potsierlijk hoogdravende naam draagt, - een boek van afscheid, zeg ik, en pedagogische zelfdiscipline; zijn toewijding is de toewijding aan het leven, zijn streven gezondheid, zijn doel de toekomst. Dat maakt het medisch. Want deze variant van humanistische wetenschap, die geneeskunde wordt genoemd: hoe wezenlijk haar studie ook mag behoren tot ziekte en dood, - haar doel blijft gezondheid en menselijkheid, haar doel blijft het herstel van de menselijke idee in haar zuiverheid.

De dood als komische figuur ... Speelt hij trouwens in mijn roman alleen deze rol? Heeft hij niet twee gezichten, een belachelijk en een waardige? Schopenhauer meende dat er op aarde nauwelijks gefilosofeerd zou worden zonder de dood. Het zou ook moeilijk zijn om op aarde ‘opgevoed’ te worden zonder de dood. Dood en ziekte zijn in *De Toverberg* zeker niet alleen maar romantische grimassen - men doet me onrecht aan. Ze zijn ook grote opvoeders in, grote gidsen voor het menselijke, en de mening van de medewerker van de *Münchener Medizinische Wochenschrift*, dat mijn bedoeling, mijn verwerpelijke en lasterlijke bedoeling, duidelijk was “om aan te tonen dat een jonge, intelligente en goed opgeleide jongeman noodzakelijkerwijs moet ontaarden in de primitieve wereld van een

sanatorium voor longpatiënten” - deze mening wordt door het boek zelf tot op het bot weerlegd. Degenereert Hans Castorp? Komt hij naar beneden? Hij komt juist omhoog! Dit “milieu” is de hermetische reageerbuis waarin een eenvoudige stof wordt opgewaardeerd en gezuiverd tot een onvoorstelbare ideale verfijning; in dit “milieu”, dat zichzelf door het boek beschuldigd acht, wordt zijn bescheiden held aan het denken gezet en krijgt hij daar “regeringsplichten” die hij in de “laaglanden” – herkent u de ironisch denigrerende klank van het woord niet? - tijdens zijn hele leven nooit had ontdekt.

Het boek is “de standaarddialog over ziekte” genoemd. Dat was niet erg lovend, maar ik accepteer de term. Het schandaal van de ziekte wordt voelbaar gemaakt, maar ze wordt ook getoond in het licht van een krachtig middel van herkenning en beschreven als de geniale weg naar de mens en de liefde.

Door ziekte en dood, door de hartstochtelijke studie van het organische, door medische ervaring, laat ik mijn helper, voor zover mogelijk met zijn ondeugende eenvoud, het voor gevoel van een nieuwe menselijkheid bereiken. En ik zou de geneeskunde en de medische professie hebben gehegeld? Het moet iets betekenen dat professionele critici bijna niets aan te merken hebben op de medisch-technische nauwkeurigheid van de roman. Maar dat is niet waarom de vijandige houding van een deel van de medische wereld tegenover mijn boek mij verbaast en beledigt. Nogmaals, ik herroep niets. Maar ik hoef niets te herroepen om mezelf te kunnen uitroepen tot een vereerder en bewonderaar van de medische wetenschap. Het boek zelf, en dat niet alleen, erkent me als zodanig. Geneeskunde en muziek zijn de aangrenzende gebieden van mijn artistieke praktijk. Mijn beste vrienden en mecenasen heb ik altijd gevonden onder artsen en musici. En of ik op een dag, op zeventig- of tachtigjarige leeftijd, mijn medische eredoctoraatschoed op mijn hoofd mag zetten is, mijne heren, geen kwestie van waardigheid, maar slechts van vitaal uithoudingsvermogen.

Noten

*Mann verwijst hier naar *The jungle* uit 1906, een fel realistische beschrijving van de vreselijke werk- en leefomstandigheden van de arbeiders in de vleesverwerkingsfabrieken in Chicago aan het begin van de twintigste eeuw.

**Hörselberg komt voor in de opera *Tannhäuser* van Wagner. Tannhäuser is vanwege onenigheden vertrokken van de Wartburg. Op zoek naar vertroosting is hij terecht gekomen in het rijk van Venus, de Hörselberg. Ook hier vindt hij geen rust en wil na verloop van tijd terug naar de gewone wereld, alwaar hij na een tijdje weer terug wil naar Venus en de Hörselberg.

Literatuur

Mann, Thomas. Vom Geist der Medizin. *Deutschen Medizinischen Wochenschrift* (Jg. 51, Nr. 29, 17. Juli 1925)

Het artikel werd ook in het *Berliner Tageblatt* en in de *Berliner Börsen-Courier* (iets ingekort) gepubliceerd. Vertaling: Arko Oderwald en David van den Akker